

‘शिवराई’

अभिजीत भुजबळ, पुणे

सर्व प्रथम महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांना मानाचा मुजरा. आज आपण एका वेगळ्या विषयाची माहिती घेणार आहोत तो विषय म्हणजे ‘शिवराई’. हो शिवराई, जे इतिहासप्रेमी असतील त्यांना हा शब्द काही नवखा नसेल पण जे या शब्दाशी नवखे आहेत त्यांसाठी हा एक छोटा पण माहितीपूर्वक हा विषय मी लिहीत आहे...

"शिवराई" वर विविध प्रकारची चिन्हे

चिन्हे :- सूर्य, चंद्र, परशू, त्रिशूल, फुल, पान, बेलाचे पान, चांदणी, " सा॥" अक्षर, "पा" अक्षर, तारखा, त्रिदल ई...

स

वं प्रथम महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांना मानाचा मुजरा. आज आपण एका वेगळ्या विषयाची माहिती घेणार आहोत तो विषय म्हणजे ‘शिवराई’. हो शिवराई, जे इतिहासप्रेमी असतील त्यांना हा शब्द काही नवखा नसेल पण जे या शब्दाशी नवखे आहेत त्यांसाठी हा एक छोटा पण माहितीपूर्वक हा विषय मी लिहीत आहे. अर्थात छोटीया तोंडी मोठा घास घेत आहे.

“शिवराई” म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे. इतिहासामध्ये चलनाची सुरवात ही खूप वर्षांपूर्वी झालेली दिसून येते. शिवराईचा अभ्यास करताना आपल्याला अनेक घटकांचा, अनेक कालखंडाचा अभ्यास करावा लागतो कारण अजूनसुद्धा शिवराई च्या विविध प्रकारां बद्दल अजूनही इतिहासकारांना मध्ये एकमत आढळत नाही. कारण कागद पत्रांच्या अभावामुळे ही नाणी कोठे, केव्हा आणि किती स्वरूपात छापल्या गेल्या याचे अजून तरी लिखित स्वरूपात पुरावे आढळत नाहीत बहुदा त्यावर अभ्यास होत नाही. त्यामुळे केवळ नाण्याच्या स्वरूपावरून व धातू वरूनच त्याचे अभ्यासपूर्व महत्व लक्षात घ्यावे लागते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी म्हणजे १६७४ मध्ये “शिवराई” या नाण्याची निर्मिती झाली. ही नाणी २ धातू प्रकारात पाडलेली दिसत. एक म्हणजे सोने आणि दुसरे म्हणजे तांबे. विशेष म्हणजे ही नाणी आपल्याला देवनागरी लिपीत छापलेल्या आपल्याला पाहायला मिळतात. यावरून आपल्याला महाराजांच्या आपल्या भाषेवरील असलेले प्रेम दिसून येते.

सोन्याच्या धातू मध्ये पाडलेल्या नाण्याला शिवराई “होन” असे म्हणतात तर तांब्याच्या नाण्याला तांब्याची “शिवराई” असे म्हंटले जाते.

अनुक्रमणिका

पान नं. 08	संस्कृत : भारताचा अमूल्य वारसा / ठेवा डॉ. सुभाष देशपांडे, पुणे	पान नं. 30	Laughter Yoga Dr. Madan Kataria, Nashik	पान नं. 52	Marathwadi Satvik Food Neeta Joshi, Pune
पान नं. 11	मम अमृत देशः सौ. प्रतिभा साठे, पुणे	पान नं. 33	हमारा भारत देश और खाना खजाना धनश्री कुलकर्णी, पुणे	पान नं. 53	सफर मिठाईची... लॅंग्वेजथेक टीम संकलन
पान नं. 14	The India Tadka : फोडणी सौ. सुप्रिया देशपांडे, पुणे	पान नं. 35	Languages : Its Scope in Indian Education System Sumedha Joshi, Pune	पान नं. 54	Activité traditionnelle – Construire un modèle du fort Sumedha Joshi, Pune
पान नं. 16	Indian Economics & Finance Ashiwni Pendharkar, Pune	पान नं. 37	ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी पार्थ जोशी, पुणे	पान नं. 56	भारतीय मसाले वाढवत आहेत आंतरराष्ट्रीय स्वयंपाकघराची लज्जत लॅंग्वेजथेक टीम संकलन
पान नं. 18	सुंदर सोलापूर... राजेश काथवटे, सोलापूर	पान नं. 39	सुभाषितांचे देणे अनीश जोशी, पुणे	पान नं. 57	STARTUPS REGISTERED IN INDIA लॅंग्वेजथेक टीम संकलन
पान नं. 20	भारत : औषधशास्त्र क्षेत्रातील क्रांती डॉ. सुभाष देशपांडे, पुणे	पान नं. 40	‘शिवराई’ अभिजीत भुजबळ, पुणे	पान नं. 62	Indian Languages Day लॅंग्वेजथेक टीम संकलन
पान नं. 21	सैनिक : अभिमान वाढवणारे सुपूत अजय बाविसकर, पुणे	पान नं. 43	एक ध्यास, एक समर्पण मानसी गोडबोले, पुणे	पान नं. 60	Something interesting to know about the world लॅंग्वेजथेक टीम संकलन
पान नं. 23	लोणार : अध्यात्म आणि विज्ञानाची अनुभूती किरण डोंगरदिवे, बुलडाणा	पान नं. 46	वीर गोगादेव : मेहतर समाज उद्धारक कुणाल करोते, पुणे	जाहिराती	
पान नं. 26	कविता किरण डोंगरदिवे, बुलडाणा संकेत देशपांडे, औरंगाबाद	पान नं. 48	‘पर्यावरणपूरक’ बनूया !! अरविंद म्हेत्रे, सोलापूर	SICS (पान नं. १३)	
पान नं. 27	हाँ, मेरा देश बदल रहा है Shreyash Deshpande, Pune	पान नं. 51	Une recette de “Maggi” Le Maggi – C’est Yummy !!! Soham Yardi, Pune	Numerology Course (पान नं. १७)	
				Piyush Aurveda (पान नं. ३४)	
				Sonal Tours & Travels (पान नं. ५०)	
				Conceptures (पान नं. ५९)	
				यशराज ग्राफिक्स (पान नं. ५९)	
				Serenity yoga classes (पान नं. ५८)	
				SICS (पान नं. ६३)	

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे सुवर्ण नाणे " होण "

डॉ. श्रीनाथ कुलकर्णी, चंद्रपूर
यांच्या व्यक्तिगत संग्रहातील

नाण्याच्या मागील बाजूवर तो दिसत नाही. उदा :- पुढील बाजूवर श्री/राजा/शिव, श्री/राजा/शंभू, श्री/राजा/राम, श्री/राजा/शाहु, श्री/राजा/साव, श्री/राजा, तारखा छापलेल्या (सन) शिवराई, दु-दांडी शिवराई.

अनेक प्रकार म्हणजे : वरील मजकूराबरोबरच नाण्यावर वेगवेगळी चिन्हे छापलेले दिसतात. उदा. : सूर्य, चंद्र, फुल, पान, त्रिशूळ, अंकुश, तलवार, पिंड, परशू, बिंदुमय वर्तुळ प्रकारातील बदल, असे अनेक प्रकार नाण्यावर असतात.

सतराशे ते अठराशे या कालखंडात मराठ्यांचा विस्तार संपूर्ण भारत भर वाढत असल्यामुळे अतिरिक्त नाण्याची नड भासत असल्यामुळे १८ व्या शतकापर्यंत मराठांच्या एकूण ११७ टांकसाळी (छापखाने) होत्या त्यामुळे आपल्याला शिवराई मध्ये अनेक प्रकार पडलेले पहावयास मिळतात.

शिवराई नाणे हे हाताने बनविले जात होते. "Die struck" या पद्धतीचा वापर करून ही नाणी पाडली जायची. Die struck पद्धत म्हणजे एक छाप (Die) खालच्या बाजूला तर दुसरा छाप (die) वरच्याबाजूला धरून मध्ये धातूचा तुकडा ठेवून हातोड्याच्या साहाय्याने त्यावर धाव घालून हे नाणे बनवण्यात येत असत. त्यामुळे शिवराई हे फक्त नाण नसून ती एक सुरवात होती एका छोट्याश्या मुलकाचे रूपांतर स्वराज्यात व त्याचे रूपांतर एका मराठा साम्राज्यात करण्याची आणि ती एक ओळख निर्मिती होती मराठा अर्थव्यवस्थेची.

शिवराई चलन आज इतिहास जमा झाले असले तरी त्या विषय चा अभ्यास हा खरंच इतिहास प्रेमींच्या व नाणी संग्रहाच्या दृष्टीने या काळात देखील अतिशय महत्वपूर्ण ठरतो. हा विषय खूप अभ्यासपूर्वक व मोठा असल्यामुळे काही मोजक्याच गोष्टी या लेखात घेतला आहे त्यामुळे लेखाच्या शेवटी परत एकदा मी सर्वांचे मनापासून धन्यवाद मानतो आणि अश्या करतो की आपल्याला हा लेख आवडलेला असेल.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे तांब्याचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

होन (सुवर्ण शिवराई) : शिवाजी महाराजांनी पाडलेले होन हे वजनाने २.७२ ग्रॅम चे असत तर त्याचे व्यास १.३ सेमी होते व त्यावर बिंदुमय वर्तुळामध्ये नाण्याच्या पुढील बाजूला श्री/राजा/शिव व मागील बाजूवर छत्र/पती असे मजकूर आहेत. हे होन सध्या मात्र खूपच दुर्मिळ झालेले आहेत. संपूर्ण भारता मध्ये हाताच्या बोटावर मोजण्या इतके च सध्या शिल्लक आहेत व आपल्याला ते संग्रहालयात व काही नाणी संग्रहांकडे पाहायला मिळतात. सोन्याच्या नाण्यांचा वापर मुख्यतः सरकार, बँकर्स, सरदार, खानदानी कुटुंबे इत्यादी यांच्या पैशाच्या व्यवहारासाठी केला जात असे तर तांब्याची नाणी दैनंदिन जीवनात वापरात होती. शिवकाळात शिवकालीन होन या नाणेप्रकारास मोठे महत्व होते परंतु नंतर नंतर १८ व्या शतकाच्या शेवटी व १९ व्या शतकापर्यंत या नाण्यांचे अस्थित्व राहिले नाही.

शिवराई (तांब्याची नाणी) : छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी पाडण्यात आलेले दुसरे नाणे म्हणजे तांब्याची शिवराई. होन वर शिवराई त्यावेळेस रायगडा वर छापण्यात आल्या होत्या. तांब्याच्या नाण्यांचे वजन साधारणतः १२ ते १४ ग्रॅम एवढे होते व त्याचा व्यास हा २.५ सेमी होता. कालांतराने या नाण्यांच्या वजना मध्ये व आकारामध्ये काळानुरूप बदल होत गेले. या तांब्याच्या शिवराई नाण्यान मध्ये जवळपास १५० हून अधिक प्रकार छापलेले दिसतात. हे तांब्याचे चलन जनसामान्यांच्या वापरातील चलन असल्यामुळे हे नाणे १६ ते १९ व्या शतकापर्यंत चलनात होते. या नाण्यावर देखील बिंदुमय वर्तुळात श्री/राजा/शिव व मागील बाजूस छत्र/पती असा मजकूर लिहिलेला दिसून येतो. हे नाणे शिवकलापासून ते ब्रिटिश काळापर्यंत चलनात असल्यामुळे या नाण्या मध्ये

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे नाणे असलेल्या 'शिवराई'ची पुढील बाजू (डावीकडील) आणि मागील बाजू (उजवीकडील).

“શીપનાઈ”

જામસાગર સડાનું ઉર્ધ્વ ભાગનું મંડલોનું છે.

ઉર્ધ્વ પ્રથમ મધનાજાનારે થનાઈનું એવું ઉત્તરપતી શીપનાઈ મધનાજા નાંજા સજાનું મુજબ.

જુજ થપાળાએ પેગલાનું વીષનાઈની સહીતી ઘેળાર થયેત તો વીષલ મળાજે “શીપનાઈ” એ શીપનાઈ, જે ઈતીયતપ્રેમી અતીતીજ તાંજા ઘાઘા ધૂઈ જપદે જાહેર બળા જે ના ઘાઘાઈ જપદે થયેત તાંજા ઘા ઘેર છોક બળા સહીતી પુર્વે ઘ વીષલ મીડુઈત થયે. અર્થાત છોડા તોંકિ સેક ઘાળ થેત થયે.

“શીપનાઈ” મળાજે ઉત્તરપતી શીપનાઈ મધનાજાનાંજા નાંજો.

ઈતીયતપ્રેમી જાજાની રીતરિવાજ ઈ ઉર્ધ્વ પર્ષાપુત્રી કાઢેડ ઈરિંગ જેતે. શીપનાઈ જા અજાનું રૂતાજા થપજાનું અજેક ઘડાનું. અજેક નાજાંડાનું અજાનું રૂક જગતો. રૂકા અજાજાઈથા શીપનાઈ જા વીષીય પ્રજાનાં ઘઘાજા અજાજાઈ ઈતીયતપ્રેમીનાંજા મધ્યે એકમત થકત નહી. રૂકા નાજા પતનાંજા અજાકમુકે ઈ જાજા નેકે, નેકે થાજી વીતી સપસપાત છાપજા મેજાનું નાંજે અજાજા તરે કહીત સપસપાત પુનાપે થકત નહીત ઘાઈથ તરપર અજાનું થેત નહી. તાંજાકે નેકે જાજાનાં સપસપાસજા પ ઘાઢી પસજા તાંજે અજાનુંપુર્વ મધજા વજાત ઘાઢે જગતે.

ઉત્તરપતી શીપનાઈ મધનાજાનાંજા નાજામીષેનાંજા પેલી મળાજે જાજા મધ્યે “શીપનાઈ” ના જાજાની નીમીતી સડ. ઈ જાજા ર ઘાઢી પ્રજાનાં પાડજેડ. ઈતીયત. એક મળાજે જોજે થાજા મીજે મળાજે તાંજા. વીજોષ મળાજે ઈ જાજા થપજાનું એવજાઈ કહીત છાપજાનું થપજાનું પાઇલજા મીકતાત. નાજાજા થપજાનું મધનાજાનાંજા થપજાનું નાજાપરીજા અતીતીજ પ્રેમ ઈરિંગ જેતે.

જોજાનાં ઘાઢી મધ્યે પાડજે જાજા નાજાજા શીપનાઈ “થેજ” અતે મળાનાં તાંજાનાંજા નાજાજા તાંજાનાંજા “શીપનાઈ” અતે મંડજે જાજે.

દોષ (રૂઢિપદો દીપનાઈ) :-

દીપનાઈ સંપનાજની પાડદેદે દોષ છે વજનને ૨.૭૨ ગ્રામ ને ગુણતર ત્વને ૫૫૦ ૧.૩ ટેમી હોતે ૫ ત્વપર ઘીઉમિલ પર્તુકાત જલમજન પુઠીઠ ઇજ્જન દી/નાજ/દીપ ૫ સ્મીઠ ઇજ્જપર છત્ર/પતી ગુણે મજઝિમ ગુણે. છે દોષ ઉદાત્ત મત્ર ઊપન ડીમીક ક્ષેત્રે ગુણે. અંપુર્ણ વ્યવસ્થા મધ્યે દાનાત્ત દેવપદ સ્નેહવત્ત ઈતરે ૩ ઉદાત્ત દીજ્જન ગુણે. ૫ ગુણત્ત તે અંપુર્ણવત્ત ૫ વળી જળી અંપુર્ણવતે પાદત્ત મીકતાત. ઓજાત્ત જલમજન ૫૫ મુદ્યતઃ ૭૨, ઘંમળ, ૭૨, દેવદાની ઉમ્મુદે ઈતરવી મંજન પૈશાત્ત વ્યવસ્થાવતી મેઝ જત ગુણે ત્વ તાંદાત્તની જી જળી ઈંધીજ જીપજત વપનાત હોતી. દીપત્તકાત દીપત્ત ૭૪ ઈંધ મ જનેપ્રશ્ન મેઝે મધ્ય હોતે પરંતુ ૪૪ ૪૪ ૧૮ વત્ત દાત્તવત્ત દોષતી ૫ ૧૯ વત્ત દાત્તવત્ત મ જલમજન ગુણત્ત વાધીજે જળી.

દીપનાઈ (તાંદાત્તની જળી)

છત્રપતી દીપની સંપનાજનના નાજાત્તવિત્તના પેલી પાડવત્ત ગુણે ડીજે જલો મધ્યજે તાંદાત્તની દીપનાઈ. છે ૫ દીપનાઈ ત્વપેકેત ગાદગડા ૫ દાવવત્ત ગુણ હોત્ત. તાંદાત્ત જલમજન વજન જાદાત્ત: ૧૨ ને ૧૪ ગ્રામ ગુણે હોતે ૫ ત્વ ૫૫૦ ૧.૩ ટેમી હોત. જલમજન વજન મધ્યે ૫ ગુણનામધ્યે જલકાત્તવત્ત ગુણ હોત મેઝ. ત્વ તાંદાત્ત જળી દીપનાઈ જલમજન મધ્યે જલકાત્ત ૧૮ ઊંચ ગુણી ૫૨ દાવદે ધીવતાત. છે તાંદાત્ત ૩૪ જજાદાત્તના ત્વવતી ૩૪ ગુણત્ત મુકે છે જલો ૧૬ ને ૧૯ વત્ત. દાત્તવત્ત ૩૪ જત હોત. ત્વ જલમજન દેવીઠ ઘીઉમિલ પર્તુકાત દી/નાજ/દીપ ૫ સ્મીઠ ઇજ્જપર છત્ર/પતી ગુણે મજઝિમ ગુણે દીવતી હોતી. છે જલો દીપત્તવત્ત તે ઘીઉમિલ જલકાત્ત ૩૪ જત ગુણત્ત મુકે ત્વ જલમજન મધ્યે ગુણ હોત ૫ ગુણ ૫૨ દાવદે ધીવતાત.

અનેક ઘણાં નામોને મળાને કુદવાજન
મજાકાનામથી ઘણાં. જાણના પુઠીઠ ઇત્યાદિ મળાકા
મજાકાનામથી ઘણાં એનાં ઇત્યાદિ નામના પુઠીઠ
ઇત્યાદિ તો ઇત્યાદિ નથી.

ગીતા:- પુઠીઠ ઇત્યાદિ

શ્રી/નામ/શ્રી

શ્રી/નામ/શ્રી

શ્રી/નામ/નામ

શ્રી/નામ/શ્રી

શ્રી/નામ/નામ

શ્રી/નામ

નામના છાપડાના (૭૭) શ્રીનામ, ૬-૮ શ્રીનામ.

અનેક પ્રકાર મળાને :- પરીક મજાકાનામોના
જાણના પેગપેગની નીચે છાપડાને ઇત્યાદિ.

ગીતા:- રાજી, રાજી, પુઠી, પાન, ત્રીશુક, રાજી, રાજી,
ત્રીશુક, રાજી, રાજી, રાજી, રાજી, રાજી, રાજી, રાજી,
અને અનેક પ્રકાર જાણના ઇત્યાદિ.

૧૭ થી ૧૮ થી નામના પુઠીઠના મળાકાના પીસા
અંતરના નામના નામના ઇત્યાદિના મળાકાના
નામના ઇત્યાદિના મળાકાના નામના નામના
અંતરના ૧૧૭ નામના (છાપડાને) એના નામના
શ્રીનામના મળાને અનેક પ્રકાર પડાને પડાના પીસા.

શ્રીનામના નામના એના નામના નામના એના.

"Die struck" એના નામના નામના નામના નામના
નામના Die struck એના મળાને એના છાપડાના -
અંતરના નામના નામના નામના નામના નામના
નામના નામના નામના નામના નામના નામના નામના
નામના નામના નામના નામના નામના નામના નામના

તમ મુકે દીપનાઈ એ પામત જાણે જયોગી તી એમ કીડાત
એતી એમ ભોલુદામ મુજાને સપાંત સપાજામત પ તમને
સપાંત એમ મનાલ સામનાજામત ફુલમતી વાળિતી એમ
થોકદી નીમીતી એતી મનાલ અર્થપાસેતી.

દીપનાઈ તજન વજ ઈતી હાત જમ કુદે હાલે તી
તમ પીષઈ ન અમલત હ ઈંત ઈતિહાત પ્રેમીજામ પ જાણી
ઉગાદામ દ્રીષ્ટિજે મ જાકાત એદીદ અતિથાત મહત્વપુર્ણ
હાતી.

હ પીષઈ કીપ અમલતપુર્ણ પ મેડા હાલમ મુકે
મહી મેજામત મોહી મ રેદત દેતમ થાદે તમ મુકે રેદતમ
દોષી હાત એમદા મી ઉર્પાને મજાપાચીજ હજાપદ મજતો
વાળિ હાલ મતો મી થાલમલ હ રેદ થાલરેલ હાલે...